

کتابخانه های مکه و مدینه

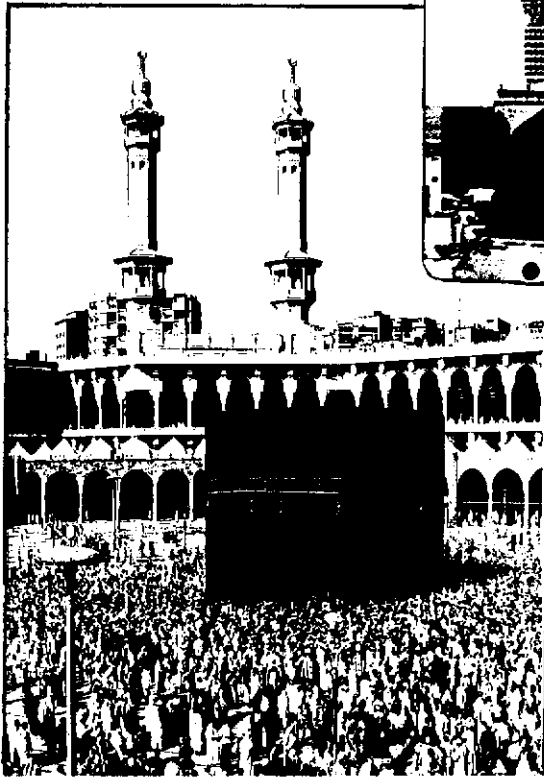
ترجمه ' مظفرالدین محلاتی

مقدمه :

شاید بتوان گفت ، در بین اکثر کشورهای تولیدکننده نفت در جهان ، عربستان سعودی امروزه در عرصه مطبوعات بین المللی برجسته ترین کشور است . این مطبوعات عربستان سعودی را تنها به عنوان بزرگترین منبع نفت در جهان می شناسند و تاکنون به دیگر مسائل این کشور توجهی نکرده اند . همچنین از نمایان ساختن برنامه های گسترده توسعه فرهنگی ، اقتصادی و اجتماعی کشور ، تحصیل آزاد آن ، سیستم امنیت اجتماعی ، سیستم بهداشتی و همچنین کتابخانه های آن ، غفلت و یا تعلل ورزیده اند .

عربستان سعودی کشوری است در جنوب غربی آسیا که در نظام جدید خود توسط شاه عبدالعزیز بن مسعود در قرن بیستم شکل گرفت و به دلیل وجود دو شهر مقدس مکه و مدینه از اهمیت زیادی برخوردار است . این کشور از طرف غرب به بحر احمر و خلیج عقبه و از طرف شرق به عمان و قطر و خلیج فارس و از طرف شمال به اردن و عراق و کویت و بالاخره از طرف جنوب به کشورهای یمن محدود است . کل مساحت این کشور ۸۷۲۷۲۲ مایل مربع است .

طبق آخرین سرشماری دولت در سال ۱۹۷۵ ، کل جمعیت این کشور حدود ۷۰۱۶۴۲ نفر بوده که از این تعداد حدود ۵۱۲۸۶۵۵ نفر آن شهرنشین و حدود ۱۸۸۳۹۸۷ نفر بادیه نشینند .

تاریخچه کتابخانه های عمومی

با توجه به سیر تاریخی کتابخانه های عربستان سعودی در قرون وسطی معلوم می شود که اغلب این کتابخانه ها عمدتاً در دو شهر مکه و مدینه شکل گرفته اند . مسجد الحرام در مکه و مسجد النبی در مدینه تنها مراکز تربیتی و فرهنگی بوده اند و در اینها نیز بیشترین تأکید بر آموزشهای کلامی بوده است . اگر به کتابخانه های موجود در مکه و مدینه از ابتدا تا قرن نوزدهم بنگریم ، به این نتیجه می رسیم که آنها یا درون مساجد ساخته شده و یا ضمیمه آن بوده اند . کتابخانه هایی که خارج از مسجد ساخته می شدند ، برای استفاده دانشجویانی بود که در مسجد تحصیل می کردند . مجموعه های غنی مسجد الحرام در مکه و مسجد النبی در شهر مدینه به طرق مختلف از قبیل اهدا از سوی

طلاب و زائرین سرشناس، وقف و غیره توسعه پیدا کرد. این مجموعه‌ها در طول اعصار به دلایل زیر رشد فوق‌العاده‌ای داشته‌اند:

۱. مکه و مدینه مقدس‌ترین شهرهای اسلامی هستند که زائرین از سراسر دنیا سالانه در این شهرها گرد می‌آیند. اکثر محققینی که برای زیارت بدانجا آمده‌اند، کنفرانس‌هایی داده و نسخی از آثار خود را به مساجد این دو شهر اهدا کرده‌اند.

۲. خلفا، سلاطین، پادشاهان، شاهزادگان، افراد ثروتمند و مؤلفین بنام به خاطر کسب اعتبار، کتابخانه‌های شخصی خود را برای استفاده طلاب این دو مسجد بزرگ هدیه می‌داده‌اند. این مجموعه‌ها معمولاً درون مسجد نگاهداری می‌شود. «بورخارد» در وصف زندگی فرهنگی در مدینه بر این حقیقت تأکید می‌کند که اغلب کتابخانه‌های مدینه وقف مسجد النبی گردیده‌اند.

او می‌نویسد:

«من در منزل شیخی کتابخانه‌ای دیدم که در آن حداقل سه هزار جلد نسخه خطی وجود داشت، اما من نمی‌توانستم به آنها دست بزنم. همانطور که اغلب در شرق مرسوم است، این کتابخانه‌ها تماماً موقوفاتی هستند که وسیله بانیان آن به مسجدی هدیه شده و یا وقف خانواده خاصی شده تا بدین ترتیب کتابها قابل تصاحب نباشد.»

۳. برای اغلب مؤلفین قدیم، اهدای بهترین نسخ آثارشان به مساجد بزرگ مکه و مدینه به صورت یک سنت دینی درآمده بود.

۴. بسیاری از قرآن‌های خطی‌ای که امروزه در کتابخانه‌های مکه و مدینه یافت می‌شوند با دست افراد نامی به رشته تحریر درآمده و خلفا و سلاطین، شاهزادگان و کاتبین زبردست با دست خود قرآن‌هایی می‌نوشتند که به مکه و مدینه ارسال شود.

«ابوالحسن، سلطان آفریقایی نسخه‌ای از قرآن را که به دست خود نوشته بود به مسجد مکه فرستاد، این قرآن با وضع بسیار زیبایی تذهیب شده بود. همین سلطان قرآن دیگری با خط خود را به مسجد النبی ارسال کرد و قصد داشت که سومین نسخه را به بیت المقدس ارسال دارد که قبل از اقدام جان سپرد.»

سلطان ابراهیم پسر محمود غزنوی نسخه‌ای با شکوه از قرآن را با دست خود نوشت و هر ساله از قرآن نسخه‌ای تهیه کرده آن را به مکه می‌فرستاد. کتابخانه‌های مکه و مدینه پر است از جزوهای قرآنی که به دست سلاطین عثمانی مانند سلطان محمود پسر عبدالحمید، و سلطان عبدالمجید پسر محمود خان نوشته شده است.

این رسم به غنا و بی‌نظیری مجموعه‌ها کمک کرده و تا سالیان سال باقی مانده است. از این روست که امروزه به مجموعه‌های وقف شده در مساجد مکه و مدینه، به عنوان گنجینه‌ای عظیم نگریسته می‌شود که مملو از نسخ خطی است.

مجموعه‌های مسجدالحرام مکه و مسجدالنبی در شهر مدینه

تطور مجموعه‌های مسجدالحرام مکه و مسجد پیامبر را می‌توان مطابق با عواملی که در بخش‌های بعدی بررسی شده است ریشه‌یابی کرد.

مکه:

اولین مجموعه شناخته شده در مکه مربوط به شیخ محمد بن فتوحی المکناسی است که در سال ۴۸۷ هجری قمری (۱۰۸۵ میلادی) به فرقه مالکی اهدا شده است و در جایگاه مالکی در مسجد جامع قرار دارد.

در سال ۵۵۴ هجری (۱۱۵۹ میلادی) نورالدین بن صلاح الدین پادشاه یمن دار المساکینی برای طلاب نزدیک مسجد بنا کرد. این بنا مشتمل بر یک اطاق مطالعه و یک کتابخانه بود. او از کتابخانه خود مقادیر زیادی کتاب در تمام رشته‌ها به این کتابخانه هدیه کرد. این کتابخانه بتدریج با موقوفات عالمان محلی توسعه داده شد. در سال ۷۸۵ هـ. ق (۱۳۸۳ میلادی) شیخ عبدالله بن ابی بکر الکردی کتابخانه شخصی خود را اهدا کرد. این کار توسط شیخ علی بن محمد بن سند با اهدای هزاران کتاب در سال ۸۲۷ هـ. ق (۱۴۲۳ میلادی) ادامه یافت.

قطب الدین الحنفی در کتابش تاریخ مکه اظهار می‌دارد که در سال ۶۴۱ هجری (۱۲۴۳ میلادی) یک

طور پراکنده در مسجد الحرام قرار داشتند به این مکان انتقال داده شدند. با اهدا کتب توسط شاهزادگان علاقه مند، علما، و متمولین این مجموعه ها افزایش پیدا کرد و به صورت مجموعه هایی ارزشمند درآمد. مهمترین مجموعه های اهدایی به این کتابخانه به قرار زیر است:

مجموعه شریف عبدالمطلب (شاهزاده مکه)

مجموعه شیروانی

مجموعه ایتربیجی

مجموعه هندی

مجموعه رشدی پاشا (فرماندار حجاز)

مجموعه دهلوی

مجموعه ادریسی

مجموعه زمزمی

مجموعه معلمی

مجموعه داغستانی

باری، ذخایر درهم ادغام شده کنونی، مشتمل بر کلیه مجموعه های خطی در شاخه های مختلف علوم است و آنچه امروزه در اختیار ماست به نام کتابخانه مسجد بزرگ مکه (مسجد الحرام) اشتها دارد.

مدینه:

در توصیفی که «ابن جبیر» سیاح عرب در قرن پنجم هجری از شهر قدیمی مدینه ارائه داده، دو کتابخانه بزرگ در دو گوشه مسجد النبی قرار داشته است. او با شرح مختصری که از این دو کتابخانه به دست می دهد، اشاره می کند که اغلب آثار آن راجع به خداشناسی اسلامی بوده است.

در سال ۵۸۷هـ. ق (۱۱۹۱ میلادی)، کتابخانه شخصی یک پادشاه ایرانی به مسجد النبی اهدا شد. این مجموعه در جای ویژه ای درون مسجد قرار داشت. اما در سال ۸۸۶هـ. ق (۱۴۸۱ میلادی)، کل مجموعه بر اثر یک آتش سوزی که در مسجد اتفاق افتاد، نابود گردید و هزاران نسخه خطی با ارزش دیگر نیز که درون مسجد وجود داشت، سوخت. السمحودی مورخ مدینه بیش از ۳۰۰ نسخه از کتب خطی خویش را در این آتش سوزی از دست داد. بعد از این فاجعه، سلطان مملوکی کیت بای دستور به بازسازی مجموعه داد و تعداد زیادی قرآن و

مدرسه، توأم با یک کتابخانه بزرگ در گوشه ای از مسجد الحرام نزدیک باب السلام (دروازه صلح) به دست کارگزار خلیفه عباسی مستنصر، به نام امیر کیت بای شرف الدین اقبال بن عبدالله الشورابی ساخته شد.

کتابخانه بزرگ دیگری در سال ۸۸۲ هجری (۱۴۷۷ میلادی) به امر و با هزینه یکی از سلاطین ممالک ساخته شد. وی هزاران نسخه کتب نفیس خطی خود را که از مصر آورده بود، به این کتابخانه اهدا نمود. اما اندکی بعد، کتابخانه دستخوش تاراج غارتگران نسخ خطی قرار گرفت و اغلب نسخ آن ناپدید شد. سومین کتابخانه با هزینه سلطان عثمانی، سلیمان در ضلع جنوبی مسجد الحرام مکه در سال ۹۳۷هـ (۱۵۶۵ میلادی) بنا گردید. این کتابخانه در مجاورت یک مدرسه متعلق به چهار فرقه مسلمین قرار گرفته بود. مجموعه کتب این کتابخانه را هدایای سلطان سلیمان و هدایای محلی دیگر تشکیل می داد.

در قرن هشتم هجری قمری (قرن ۱۴ میلادی) سلطان شاه شجاع پادشاه ایران دارالمساکینی نزدیک باب الصفا (دروازه صفا) احداث کرد تا مورد استفاده طلاب فقیر قرار گیرد. وی بخشی از کتابخانه شخصی خود را در سال (۸۲۷/۱۴۲۳م) به منظور نگهداری به این دارالمساکین بخشید. این مجموعه ها حاوی کتب خطی نفیس فارسی بود.

طبق گفته عبدالجبار، مجموعه ای بالغ بر ۳۶۵۳ نسخه خطی توسط سلطان عثمانی، عبدالمجید در قرن سیزدهم هجری هدیه شد. این مجموعه در زیر گنبد پشت چاه زمزم در مسجد الحرام نگهداری می شد. تمامی این مجموعه در سال ۱۲۷۸ هجری (۱۸۶۱ میلادی) در اثر سیلی که تمامی مسجد الحرام را فراگرفت منهدم گردید.

سرانجام در سال ۱۲۹۹هـ (۱۸۸۱ میلادی) محل پشت باب دریه (دروازه دریه) به عنوان کتابخانه مرکزی مسجد الحرام انتخاب شد. این کتابخانه دارای یک سالن بزرگ گنبددار برای مطالعه و نیز سالنهای مخزن کتاب. بقیه کتب سلطان مجید و اغلب مجموعه هایی که قبلاً به

کتاب دیگر را برای جایگزینی مجموعه سوخته شده به مدینه ارسال داشت.

در سال ۱۲۷۲ هـ ق (۱۸۵۵ میلادی) کتابخانه‌المحمودیه در گوشه عقبی مسجد النبی پشت باب الصدیق (باب ابوبکر صدیق) توسط سلطان عثمانی محمود شاه تأسیس شد. در زمان تأسیس، کتابهای این کتابخانه که اغلب نسخه خطی بود، بالغ بر سه هزار جلد می‌گردید.

در سال ۱۲۷۰ هـ ق (۱۸۵۳ میلادی) کتابخانه‌عارف حکمت، نزدیک گوشه شرقی مسجد النبی توسط مفتی اعظم شیخ عارف حکمت الحسینی تأسیس گردید. این کتابخانه از دو قسمت تشکیل شده بود. قسمت اول شامل سالن مطالعه بزرگی به ابعاد ۲۸ فوت در ۲۸ فوت بود که دورتادور آن قفسه‌های بسته قرار داشت و روی این سالن گنبد بزرگی قرار داشت. ساختمان این قسمت از سنگ ساخته شده و سطح گنبد از سرب پوشیده بود. قسمت دوم از دو طبقه تشکیل شده بود که طبقه اول، شامل چند اتاق برای انبار و دفتر کار و طبقه دوم برای سکونت کتابدار مجهز گردیده بود. طرح سالن مطالعه از ابعاد مهم زیر تشکیل شده بود. معماری اسلامی، نقاشیهای هنری و کنده کاری روی دیوار و قسمت داخلی گنبد و کنده کاری‌های بسیار کامل روی چوب که با وضع بسیار عالی تزیین شده بود.

قدمت این کتابخانه به قرن هیجده میلادی برمی‌گردد و آن زمانی است که شیخ عارف حکمت الحسینی اهل استانبول تعداد زیادی نسخ خطی از پدرش به ارث برد. این مجموعه به طور شگرفی رشد پیدا کرد و این رشد به خصوص زمانی به حد اعلای خود رسید که شیخ عارف، مفتی اعظم اسلام در امپراتوری عثمانی گردید. چون او یک دانش پژوه بود، مقصدار زیادی از ثروتش را صرف نوآوری نسخ خطی در زمینه‌های مختلف دانش کرد. او نفیست‌ترین نسخ خطی در جهان اسلام را انتخاب و تهیه می‌کرد. اغلب این نسخ توسط مشهورترین کاتبان نوشته و تذهیب شده بود که نوعاً در حد خود فوق العاده بوده‌اند. یادداشتی که روی صفحه عنوان یکی از این نسخ با امضا شیخ عارف به چشم می‌خورد، این مطلب را بازگو می‌کند که مشارالیه برای به دست آوردن آن نسخه خطی، چهارصد پوند طلای عثمانی پرداخت کرده است. شیخ

عارف حکمت بعد از کناره‌گیری از کار مصمم گردید تا بقیه عمرش را در مدینه بگذراند. او کتابخانه‌ای را با هزینه شخصی بنا نهاد و آن را وقف مدینه النبی کرد. وقفنامه آن که در دارالحکومه شهر مدینه نگاهداری می‌شود، یکی از مهمترین وقفنامه‌هاست. او همچنین عایدی مقدار زیادی از ثروتش را در مدینه و استانبول به عنوان درآمد همیشگی کتابخانه اختصاص داد.

در اثنای جنگ جهانی اول، سلطان عثمانی دستور داد تا حاکم ترک مدینه مجموعه را به استانبول بفرستد. مجموعه بسته بندی و حمل شد، اما زمانی که به دمشق رسید، جنگ توسعه پیدا کرده بود و مجموعه برای مدت زمانی در آنجا نگاهداشته شد، ولی با ظهور انقلاب در عرب، حاکم سوریه مجدداً آن مجموعه را به کتابخانه اصلی خودش در مدینه بازگرداند.

طبق گفته «چایلز» در مورد این کتابخانه گفته شده است که روزگاری دارای هفده هزار جلد کتاب پیرامون مذهب، تاریخ، فلسفه، ریاضیات، طب، نجوم و زبان‌شناسی بوده که اغلب آنها نیز به صورت نسخه خطی بوده‌اند. چند سال پیش شاهزاده شکیب ارسلان تنها برای یک نسخه خطی از این مجموعه مبلغ چهل هزار دلار پرداخته است و این گویای غنا و ارزش محتویات این کتابخانه است.

«فیلیپی» در مورد این کتابخانه و مدیر فرزانه‌اش گزارش عجولانه، اما دلپسندی ارائه داده است:

«در متنها الیه این محوطه، کتابخانه مشهور شیخ الاسلام عارف حکمت قرار داشته که مخزن صدها نسخه خطی کمیاب، بی نظیر و باارزش است. این کتابخانه دارای سالن مطالعه مدور و جالب، با کتابهای گرانقیمت است که روی قفسه‌ها خوابانده شده‌اند (نه بشکل ایستاده) و دارای کتابدار جذاب و محقق مسنی به نام شیخ ابراهیم بن احمد حمدیزاده الخربوتی بوده که اصلاً اهل آناتولی (ترکیه) بود. پدر بزرگ او در سال ۱۲۲۵ هـ ق (۱۸۳۹ میلادی) در این جا سکونت گزیده است. شیخ ابراهیم بعضی از گنجینه‌های خود را به من نشان داد. بسیار متأسفم که در هر دو باری که مدینه را دیده‌ام، کمی وقت و دیگری اشتغالات مانع استفاده آنچنانی من از کتابخانه شد.»

فیلبی نیز به بعضی از گوهرهای کتابخانه عارف حکمت که به طور تصادفی شیخ خربوتی به او نشان داده است، اشاره کرده که عبارتند از:

الف. نسخه کامل اثری با عنوان **کتاب الاوائل** مورخ ۳۹۵ هـ.ق (۱۰۰۵ میلادی) که توسط امام هلال بن حسن العسکری نوشته شده است. شیخ ابراهیم از روی آن در سال ۱۹۳۰ نسخه ای برای رهبر فقید سنوسی سید احمد تهیه کرد. این نسخه در مدت اقامت موقت شیخ ابراهیم در مدینه به عنوان شخص تبعیدی از لیبی تهیه شد. از این اثر نسخه دیگری موجود نیست.

ب. نسخه ای با عنوان **کتاب التشبیهات** ابواسحاق البغدادی ۴۶۶ هـ.ق. (۱۰۷۳ میلادی).

ج. نسخه ای بدون تاریخ از یک اثر جغرافیایی با نام **ذکر المسافات و صور الاقالیم** که احمد بن سهل البلخی در سال ۳۰۹ هجری (۹۲۱ میلادی) و ثمره سیاحت او به خاور دور است.

د. نسخه ای قدیمی اما بدون تاریخ (اعتقاد بر این است که مربوط به قرن چهار یا پنج هجری باشد) با نام **طبقات الشعراء** اثر محمد بن السلام الجماهی که ظاهراً تنها نسخه شناخته شده از این اثر است.

ه. نسخه ای شامل **کل صحیح بخاری** (احادیث پیامبر) که با خط زیبایی در تاریخ ۱۱۶۷ هـ.ق. (۱۷۳۵ میلادی) نگاشته شده است.

و. نسخه ای خطی از **احیاء العلوم غزالی** که در تاریخ ۱۲۲۰ هـ.ق (۱۸۰۵ میلادی) توسط مستنسخی به نام محمد مخلص الذهنی به رشته تحریر درآمده است.

نسخ خطی کتابخانه عارف حکمت را می توان به عنوان مجموعه ای منحصر به فرد، نادر و غنی به حساب آورد. اغلب عناوین نشانگر نوع یا انواعی از نوشته های زیرند که در نوع خود بی نظیرند:

۱- آثار کمیابی که توسط نویسندگان و مؤلفین برجسته به وجود آمده است.

۲- آثاری که دارای این مشخصات صوری ویژه اند:

الف. یادداشتهای مالکیت

ب. مهر مالکین برجسته

ج. امضاها

د. ظهرونیسیها

ه. اطلاعات کامل کتابشناختی، مانند: نام مؤلف، نام کاتب، تذهیبگر و صفحه آخر کتاب که متضمن تاریخ کتابت، محل کتابت و نام کاتب است.

۳- آثار دست اول که دارای ارزش تاریخی و ادبی ذاتی والا هستند.

۴- آثاری اصل که دارای ارزش هنری ذاتی بوده با توجه به مسأله صحافی، خوش نویسی، تذهیب، تصاویر و سایر طرحهای تزئینی.

۵- آثار با ارزش امروزی که شامل متون صحیح و قابل اعتمادند.

تاکنون هیچ مطالعه و تحقیق عمده ای راجع به کتابخانه عارف حکمت و گنجینه نسخ خطی آن به عمل نیامده است. خاورشناسانی چون بورخاردت، دوگوری، هورگرونج و فیلبی که خود از دو شهر مقدس مکه و مدینه دیدن کرده اند، هرگز راجع به موقعیت کتابخانه های این دو شهر بحثی به میان نیاورده اند.

کتابداران حرفه ای آمریکایی نیز چون بلتران، کلمن، ایوانز، هارت، کرکر، نیکل و آگدن که در قرن بیستم در عربستان سعودی بوده اند، هرگز درباره موقعیت کتابخانه های تاریخی این منطقه جهان بحثی نکرده اند.

افرادی چون اسپایز، کارادعلی، عبدالجبار، علی حافظ، شکیب ارسلان، و فواد حمزه شرح بسیار مختصری از کتابخانه های مدینه به دست داده اند. با این همه باید گفت در اواخر حکومت عثمانی در حجاز (ناحیه غربی عربستان سعودی که مکه و مدینه را در بر گرفته) مجموعه های کتب کمیاب در این دو شهر رو به نقصان گذاشت و بعضی از نسخ خطی و ذی قیمت ناپدید گشته و سر از غرب درآوردند.

اطلاعات کتابشناختی مقاله به قرار زیر است:

Tashkandy, Abbas S. . "Saudi Arabia, Libraries In" in Encyclopedia of library and Information Science. New York: Marcel Dekker, Inc., 1968.

